

Függetlenség – függőség

Anton Czettler
*Pál Graf Teleki und die Außenpolitik
 Ungarns 1939–1941.*
 Verlag Ungarisches Institut
 (Studia Hungarica; 43)
 München, 1996. 280. old.

Teleki Pál politikai pályája, tevékenysége, és nem utolsósorban halálának körülményei folytán csaknem harmincöt éve a két világháború közötti időszak egyik legtöbbet kutatott személyisége. A róla született munkák igazán sokrétűek: szerepel köztük „műhelytanulmányoknak” nevezett, ám történeti műnek aligha tekinthető, hatalmas apparátussal megírt pamflet (Zakar András: Gróf Teleki Pál halála. Bécs, 1983.), népszerűsítő céllal írt kötet (Tilkovszky Lóránt 1969-es és 1988-as Teleki-könyve) és Teleki második kormányzásának történetével foglalkozó monográfia. Ez utóbbiak lassan oldalszámra is tekintélyes tömeget képviselnek. Juhász Gyula monográfiája (A Teleki-kormány külpolitikája. Akadémiai, Budapest, 1964.) volt az első magyarul megjelent csek közül. 1993-ban kiadták Carlile Aymer Macartney *October Fifteenth*-jének XIII–XIX. fejezetét, amely éppen az 1939–1941 közötti időszakra vonatkozott (Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Occidental Press, Budapest, 1993.) Páva Istvánnak szintén az adott időszakkal foglalkozó munkája (Trianon – Belvedere – Hadbalépés. Pannón Könyvek, Pécs, 1995.) áll még a korszak iránt érdeklődők rendelkezésére. Czettler Antal – számos, a témával foglalkozó tanulmány után – most németül publikálta saját kutatásainak eredményeit a Teleki-kor-

mány külpolitikájára vonatkozóan, a fontos műveket megjelentető müncheni Magyar Intézet Könyvek sorozatában.

A kutatás szót azonban ez esetben óvatosan kell használnunk. Való igaz, hogy a magyar történelem ezen időszakára vonatkozó új magyar vagy nyugati forrásokat fellelni nehéz, csaknem lehetetlen. A példászerűen szerkesztett iratgyűjtemények, a DIMK (*Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*) öt kötete, *A Wilhelmstrasse és Magyarország* című forrásgyűjtemény, a javarészt kiadott emlékiratok, a nagy nyugati külügyi forráskiadvány-sorozatok vagy az állandóan használt, a Magyar Országos Levéltárban őrzött Szent-Iványi-iratok (Szent-Iványi Domokos diplomatának, Teleki egykori bizalmasának *Csonka Magyarország külpolitikája 1919. június–1944. március 19-ig* című kézírata, amely a második világháborút lezáró békére való felkészülés jegyében íródott, és számos, azóta megsemmisült dokumentum kivonatát közli) csaknem kényelmessé teszik a kutató munkáját. Új adatokat csak a környező országok központi levéltárainak lazuló szigorral vigyázott anyagaiból vagy a moszkvai levéltárak megközelíthetetlennek tűnő gyűjteményeiből remélhet a történész. Czettler mostani könyvének irodalomjegyzéke felsorolása a témával foglalkozó ismert köteteknek. Lorx Tibor egykori királyi magyar követségi tanácsos és a szerző édesapjának közlései nem hoznak gyökeresen új információkat a korszak eseményivel kapcsolatban.

A szerző empátiával nyúlt a témához, és az előszóban bevallja, hogy a történelmi érdeklődésen túl személyes

motívumok is szerepeltek témaválasztásában: édesapja, Czettler Jenő, a neves agrárpolitikus, tudós és egyetemi tanár Teleki barátja volt. Továbbá 1939 nyarán az akkor tizennégy éves Czettler Antal, mint a gödöllői premontrei gimnázium cserkésze, személyesen is találkozott a főcserkésszel az iskola nyári táborában, Jászón. A találkozás felejthetetlen élmény maradt számára, innen az indíttatás.

Czettler Antal könyvének legfőbb erénye a világos, áttekinthető tagolás, az összefogott mondanivaló és a higgadt-ság. Hat fejezet tárgyalja Magyarország külpolitikáját a második világháború kitörésének időszakában, a „furcsa háború” alatt, foglalkozik a második bécsi döntéssel és az odavezető úttal, a háromhatalmi paktumba való magyar belépéssel és a jugoszláv örökbarátsági szerződés körülményeivel, a növekedő német nyomással és a Teleki-kép változásaival. A téma természetéből adódóan a szerzőnek valamiképpen bizonyítania kellett a három és fél évtizeddel ezelőtt született, megegyező témájú Juhász-könyvtől való különbözősét.

Czettler kritikájának lényege, hogy Juhász műve marxista-leninista hanghordozású, ámbátor valós, nemcsak jelzőkkel („fasiszta”, „szélsőjobbaldali” stb.) megtámogatott ideológiai elfogultságot viszonylag kevés helyen vélt felfedezni: Juhással szemben úgy ítélte meg, Magyarország nem vesztette el semlegeségét 1940 őszén, a német tancsapatok átengedésekor, és Észak-Erdély visszacsatolásával sem állt egyértelműen a tengely táborába. Ezt a kritikát Czettler igyekezett mértéktartással alkalmazni, ám véleményünk szerint felesleges a marxista történelemszemléletre hivatkozni ott, ahol egyszerűen a levont következtésekben van különbség. A kötet második felében szaporodnak a Juhász

álláspontját eszmei szempontból, de megfelelő érvelés nélkül bíráló megjegyzések. A záró fejezetben azonban Czettler úgy értékelte, hogy az 1991-es Teleki-émlékkonferencián elhangzott előadásában az OSZK történész-igazgatója már levetkőzött ideológiai elfogultságait.

A szerző – talán elsőként a szakirodalomban – kísérletet tett Teleki politikai karakterének ismertetésére (18. o.). Czettler hívó katolikusként és jobboldali konzervatív reformerként mutatja be Telekit, aki az európai politikatörténetben közelebb állt Engelbert Dollfußhoz, Kurt Schuschnigghez és Oliveira Salazarhoz, mint Bethlen Istvánhoz. Ez utóbbi megállapítás vitára ingerlő, bár tagadhatatlan, hogy Teleki írt méltató előszót Salazar *Békés forradalom* című könyvének magyar kiadásához. A szerző nem titkolja, hogy Teleki állásfoglalása a zsidókérdésben egyáltalán nem volt problémamentes, a tudós-politikus 1920 óta a „kemény kéz” híve volt. 1927-ben a Felsőházban szólalt fel a *numerus clausus* enyhítése ellen és tevékeny szerepe volt a második zsidótörvény megalkotásában is. Ugyanakkor említést érdemelt volna, hogy Telekinck Mussolini Olaszországához való viszonya – németellenessége mellett – sem volt egyértelmű, a korporatív modell és az olasz rendszer első másfél évtizedének sikerei kétségkívül hatással voltak gondolkodására.

A másik figyelmet érdemlő portrévázlat azé a Csáky Istváné, aki – Újpetery Elemér emlékiratainak és Macartney művének kivételével – meglehetősen sötét színben tűnt fel az emlékiratok és a feldolgozások lapjain (40–41. o.). Itt ugyan nem a „magyar politika” bajnokaként szerepel az egykori külügyminiszter, de a kép árnyalt. Csáky magakreálta diplomata-egyenruhája, viselkedése, rögtönzészci nem keltettek jó benyomást, és

miniszterelnökénél elkötelezettebb híve volt a németeknek. Ez abból a meggyőződéséből fakadt, hogy Németország hosszú időn át hegemon szerepet játszik majd az európai politikában, ám álláspontja nem akadályozta abban, hogy német mondjon 1939 szeptemberében, amikor a németek a kassai vasútvonal használatát követelték a lengyelek elleni hadjárat során. A magyar–jugoszláv örökbarátsági és megneemtámadási szerződés tárgyalásai alatt is támogatta a szerződés németellenességét, a „nyugati ablak” koncepcióját. Czettler egyfajta titkos munkamegosztást feltételez Teleki és bizalmas barátja, Csáky között. A második bécsi döntés utáni hangulatban a súlyos gondoktól gyötört Teleki külügyminiszterének engedte át a tengelyhatalmak dicsőítésének feladatát, maga pedig Bécsből való visszaérkezésük után a Keleti pályaudvaron tartott beszédével figyelmeztette a nemzetet. Ilyen körülmények között már nem tűnik meglepőnek Csáky halálos ágyán, Ghyczy Jenő előtt tett megjegyzése: *„Ha a németek tudnák, mennyire gyűlöltem őket!”*

Az egyes fejezetek viszonya kiegyensúlyozott. Bizonyos helyeken beszüremkednek ugyan olyan elemek, amelyek nem tartoznak szorosan a cím által megadott témakörbe: ilyen például a második bécsi döntéssel visszacsatolt területek közigazgatásának beillesztése a magyar államhatalomba (135–136. o., illetve 137–138. o.). Ez a rövid exkurzus azonban nem veszélyezteti a mű szerkezetének egyensúlyát. Itt kell megemlítenünk azt a kétszer is előkerülő nézetet, miszerint Teleki *„egyetértésben Bethlennel és a történész Szekfűvel, meg volt győződve arról, hogy az 1918-ban elsüllyedt Magyarországot csak egy föderatív állam keretei között lehet visszaállítani”* (137. o.) továbbá, hogy hitt abban, *„hogy a szlovák, rutén,*

román régiókat széleskörű autonómiával kell felruházni” (256. o.). Anélkül, hogy a miniszterelnök revíziós nézetecinek részletes taglalásába bocsátkoznánk, néhány dolgot ki kell emelnünk. Teleki a Szent István-i eszme – tehát egy nacionalizmus előtti, konstruált ideál – alapján kínálta fel a csatlakozást a nemzetiségek számára, és való igaz, hogy 1940. július 23-án betervezte a Kárpátaljai Vajdaságról szóló törvényt, amit azonban részben a katonai körök, részben a helyi közigazgatás ellenállása miatt nem sikerült elfogadtatnia. Ugyancsak igaz, hogy a visszacsatolt Észak-Erdély magyar középiskolaiban kötelezővé tette a román nyelv oktatását. Ám valószínűleg senki nem tud olyan, 1940 szeptembere után keletkezett, Telekitől származó törvénytervezetet vagy előterjesztést mutatni, amelyben akár csak az erdélyi románoknak adandó bármiféle területi alapú autonómia szerepelt volna. (A Turnu-Severin-i tárgyalások előkészítésekor az Államtudományi Intézet valóban rajzolt független Erdéllyel számoló, kantonális beosztásra épülő térképeket, ám a tárgyalások során az elképzelés komoly formában nem került elő.) Teleki legföljebb – amint arra számos beszéde és nyilvános megnyilatkozása mutat – egyfajta kulturális autonómiát, esetleg korlátozott alsó fokú bíraskodási különállást tartott elfogadhatónak a nemzetiségek kérdésében. Bethlen és Szekfű álláspontját e kérdésben pedig a mindenkor aktuális politikai helyzet határozta meg, állandó nézetekről csak bizonyos fenntartásokkal beszélhetünk.

A második bécsi döntésről szólva Czettler hangsúlyozza, hogy – Juhász Gyula állításával ellentétben – Hitler nem machiavellisztikus, megosztó szándékkal cselekedett, éppen ellenkezőleg: Délkelet-Európa ügyeit akarta megnyug-

tatóan rendezni, mielőtt figyelmét kelet felé fordította volna. Meglepő, hogy a szakirodalomban eddig megjelent véleményekkel szemben a szerző egyértelmű hibának tartja a magyar–jugoszláv egyezmény 1940. december 12-i megkötését: egyfelől, mert *Šimovič* tábornok márciusi tengelyellenes puccsa „szerencsétlen és morálisan támadható” helyzetbe hozta az országot, sőt „hozzájárult Teleki öngyilkosságához” (174–175. o.), másfelől pedig a brit diplomátáknak határozottan németellenesként tálalt szerződés teljesíthetetlen elvárások elé állította a magyar diplomáciát. Amennyiben következetesen végiggondoljuk ezt az álláspontot, hamar eljuthatunk a Czettler által annyira kárhozott korai marxista történeti munkák igazolásához, melyek szerint mégis inkább a szomszéd Szovjetunióval kellett volna egyezkednie a magyar diplomáciának. A magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés illetően bemutatása fegyelmen kívül hagyja a magyar politikának az ország geostratégiai helyzetéből és a növekvő német nyomásból fakadó kötöttségeit, továbbá azt is, hogy a magyar diplomácia mindenáron „nyitott ablakot” szeretett volna a nyugati hatalmak felé. A kormányzat először Lengyelországot, majd Jugoszláviát vélte alkalmasnak erre a szerepre, ám mindkét alkalommal csalódnia kellett.

Miután a kötet elsősorban németajkú közönség számára készült, és azon a piacon valóban újdonság, nem ártott volna egy-két térképvázlattal segíteni az olvasók tájékozódását, hogy a közép-európai földrajzban járatlan érdeklődő is el tudja helyezni Nagysurányt vagy Lévát és az 1938–1941 közti határváltozásokat (hogy a következetesen német néven említett Kolozsvárról, Komáromról, Gyulafehérvárról, Mosonmagyaróvárról ne is beszéljünk). Sőt a már 1940 táján felmerült

délvidéki német állam, a Prinz Eugen Gau ötletének illusztrálására sem ártott volna egy olyan ábra, mint amilyen például Rónai András *Térképezett történelem* című könyvében található.

A könyv dicséretes mértéktartással kezeli a miniszterelnök haláláról szóló, makacsul visszatérő legendákat, és nem is kérdéses számára az öngyilkosság ténye. Ennek magyarázatakor azonban a Teleki „panteisztikus” vallásosságáról szóló ismertetés némileg ellentmond a könyv elején felvázolt, nyugat-európai olvasó számára is értelmezhető, jobboldali katolikus reformert bemutatató képnek. A szakirodalomban jelenleg is két irányzat figyelhető meg az öngyilkosság értékelésénél: az egyik elsősorban a politikai motívumokra helyezi a hangsúlyt, és a politikája kudarcát emberi bukásként értékelő miniszterelnök tragikus meghasonlását feltételezi. Ebben az értelemben Teleki egyike a korszak általában nem túl pozitívan megítélt miniszterelnökeinek, akinek az átlagnál kifinomultabb morális érzéke azonban nem engedte meg a szószegést. A másik szemlélet nem fogadhatja el a hívő államférfi csendőséget és a miniszterelnök súlyosbodó betegségeit, vallásosságának nem teljesen bevett voltát, ezért egyszerűen idegi összeroppanását emlegeti az öngyilkosság okaként. Erre az indoklásra annál is inkább szükség van, mivel a katolikus egyház csak elmezavarban elkövetett öngyilkosság esetén járul hozzá az egyházi temetéshez. Az egyházi és politikai motívumok sorrendjének felcserélése játszik szerepet e két különböző nézetrendszerben. Mindkét szemlélet azonban fegyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy Teleki előbb volt csendő, hibázó ember, és csak másodsorban politikus, vagy egyházának fia.

Ugyancsak hasznos a történetírás Teleki-képének változásait ismertető utolsó fejezet, bár szükségtelennek tűnik az elmúlt negyven év magyarországi tudományosságát egyoldalúan bemutató áttekintés. Teleki eszmei örökségének továbbvitelében tiszteletreméltó volta ellenére sem az egyedül megnevezett *Teleki Pál Munkaközösség* játszott a legfontosabb szerepet. Érdemes lett volna megemlíteni a *Teleki Pál Intézetet*, amelynek *Államtudományi és Történettudományi Intézete* az egyik legkomolyabb Közép-Európával foglalkozó, államilag támogatott interdiszciplináris műhely volt az 1920 és 1947 közötti évtizedekben.

Mindent összevetve elmondható, hogy Czettler Antal könyve felelősségteljes történeti munka. Összefogottsága például szolgálhat számos hazai mű szá-

mára. Árnyalatnyival több ugyan benne a személyesség a hazai történettudomány megítélésében, mint amennyire az szükséges lenne. A „hiánypótló” jelzőt anynyiban alkalmazhatjuk rá, hogy német nyelven eddig nem jelent meg használható összefoglalás Magyarország külpolitikájának erről a korszakáról, a függetlenség elvesztésének tragikus kényszerpályájáról. A könyv – a kései születés kegyelméből – felhasználhatta a rendszerváltozás óta eltelt időben megjelent emlékiratok és monográfiák eredményeit. Fontos könyv tehát Czettler Antalé, jelentős állomás abban a folyamatban, amely korszakfeldolgozó modern monográfiák elkészültéhez vezetheti a hazai történettudományt.

Ablonczy Balázs